

NYELVI VISELKEDÉS — NYELVTANI JELENTÉS

BODNÁR FERENC

1. A modern leíró nyelvészet meglehetősen szkeptikus a jelentés fogalmával szemben, különösen a jelentésnek a nyelvléírásban való alkalmazását illetően. A régi-hagyományos és az új-hagyományos nyelvtudomány a jelentés alapján sok nyelvtant produkált, jobbat és kevésbé jobbat; a modern nyelvtudomány a maga jelentés nélküli módszerével még egyet sem, legfeljebb irányelveket adott egy „eljövendő” nyelvtan számára.

A hagyományos grammatika vizsgálati módszerének elve „tisztán” jelentéses, tehát a formától — a jelentésen kívül létezőként elképzelt formától! — teljesen független. Ez a hagyományos módszer a maga tökéletes következetességében soha, sehol nem valósult meg. A legkülönbébb típusú, rendeltetésű nyelvtanokban ugyanis azt látjuk, hogy a jelentés szempontjának érvényesítése során a leírásban általában forma-osztályok keletkeznek, a jelentéssel bíró nyelvi jelek szinte „önként” rendeződnek formális tekintetben is. Így pl. A mai magyar nyelv rendszere az állapotathározót, ezen belül a valóságos állapotathározót a következőképpen jellemzi: „...valamely személynek vagy dolognak a szó szoros értelmében vett testi vagy lelki állapotát határozza meg.” (II. 228) Tipikusan jelentéses megfogalmazás, amely a határozó megítélésében az intuícóra hivatkozik. (Pl. a „Gyógyultan távozott a kórházból” mondat elemzésekor föl kell tenni a *hogyan? milyen állapotban?* kérdéseket.) És mégis: az e körben tárgyalt valódi állapotathározók jórészt a lokatívuszi irányragokkal (-ban, -n, -t stb.) ellátott determinánsok, amelyek igei és igenévi alaptagokkal szintagmákat alkotnak. Természetesen éppen az egyoldalú, és ily módon egyoldalú jelentés-szempont intuitív érvényesítése az oka annak, hogy formális alapon indokolatlannak látszik az egyéb ragokkal kifejezett egyes szintagmák idetartozása, pl. „büntetlenül marad”, „jeges bajusszal ballag”, noha kétségtelen, hogy az előbbi értelmezés szerint ezek is valóságos állapotathározók, s ugyanakkor a „magyarul tanul”, „jó pénzzel vásárol” szerkezetek kirekesztése, noha kétségtelen, hogy ezek viszont módhatározók. A „kétségtelen” szónak itt nyilvánvalóan szintaktikai érvényű jelentése azonban megvilágítatlanul marad.

A modern leíró (strukturalista) nyelvtudomány „irányelveiben” a nyelvléírás, rendszerezés elve „tisztán” formális, tehát a jelentéstől — a nyelvi formán kívül létezőként elképzelt jelentéstől! — teljesen független. Ez a modern módszer a maga tökéletes következetességében soha, sehol nem valósul meg, még a gyakorlati munkák elméleti útmutatásaiban sem. Ezekben ugyanis azt láthatjuk, hogy a forma, a viselkedés szempontjának érvényesítése során a leírásban általában jelentés-osztályok keletkeznek, a formával bíró nyelvi jelek szinte „önként” rendeződnek a jelentés tekintetében is. Pl. ANTAL LÁSZLÓ „A formális nyelvi elemzés” című könyvében megállapítja: „...két morfémaszegmentum akkor tekinthető ugyanazon morféma

alternánsának, ha e két szegmentum egymással szemben kizáró helyzetű, s a távolabbi környezetekkel, a megnyilatkozásokkal mint egészekkel szemben egyformán viselkedik.” (117)

Ilyen értelemben egyrészt pl. „A kutyának enni adtam” és „A kecskének enni adtam” megnyilatkozásokban a *-nak* és a *-nek* morfémaszegmentumok, másrészt „A kutyától ijedt meg” és „A kecskétől ijedt meg” megnyilatkozásokban a *-tól* és a *-től* morfémaszegmentumok két különböző morfémának (*-NEK*, *-TŐL*) alternánsai. Ez az értelmezés tipikusan „bihéviórista”, formális, hiszen előre, eleve nem kell tudni, sejteni (intuitíve!) semmit az éppen tanulmányozott nyelvi jelenségről. És mégis: a viselkedésvizsgálat eredménye az előbbi esetben pontosan ugyanaz, amelyhez a jelentés alapján is eljuthatunk! Maga ANTAL írja egyébként az előbbieket folytatásaként: „Végső fokon a *-nak* és a *-nek* egyező viselkedésének egyfelől, s a *-tól* és a *-től* egyező viselkedésének másfelől az az oka, hogy a *-nak* jelentése a *-nek*-ével, a *-től* jelentése a *-től*-ével egyezik meg.” Természetesen éppen az egyoldalú, és ily módon egyoldalú formális szempont „tárgyilagos” érvényesítése az oka annak, hogy néhány, a jelentéssel kapcsolatos probléma azonnal fölmerül.

Nem eléggé tisztázott pl.: hogyan lehetséges az, hogy különböző morfémák alternánsai azonos távolabbi környezetben is megjelenhetnek — „Az apám barátjához mentem”, „Az apám barátjáért mentem” — sőt, egymást kizáró helyzetben is lehetnek — „Az apám barátjához mentem”, „Az apám nénjéért mentem” — noha ez utóbbi esetben nem ugyanazon morféma alternánsait figyelhetjük meg. A zavart itt persze az okozza, hogy az *-ÉRT* morfémának nincsenek különböző hangalakú alternánsai, ezért „A barátjáért megy”, „Lisztért megy”, „Földért megy” megnyilatkozásokból elvonható *-ért₁*, *-ért₂*, *-ért₃* szegmentumok alternáns mivolta — bár ugyanúgy „viselkednek”, mint pl. a *-HEZ* morféma *-hoz*, *-hez*, *-höz* változatai, és a példánk elején idézett definíciónak is megfelelnek — homályban marad.

2. Ebből a lényegre egyszerűsített összevetésből is látható, hogy a kétféle módszer a jelentést egyaránt figyelembe veszi, hiszen legalább annyi problémát jelent alkalmazása, mint kiküszöbölése a nyelvreírásból. Kézenfekvő — és csábító — megoldásnak látszhat ezért a két felfogás „erényeinek” rugalmas összehangolása, „hibáinak” kiküszöbölése egy komplex koncepció keretében.

Véleményem szerint ilyen értelmű kísérletnek tekinthető a magyar mondattanban újabban néhány tanulmány (pl. TOMPA JÓZSEF, „s néked én te vagyok”, MNy. LIX, 322), KÁROLY SÁNDOR, Az alany és az állítmány elemzéséhez, Nyr. LXXXVIII. 158—168; vö. ezekre nézve BODNÁR, ASzeg 1964, 1965), közöttük legújabbban ELEKFI LÁSZLÓNAK „A predikatív viszony” című cikke (Nyr. 1966. 62—73). Erre az alábbiakban részletesebben térek ki, főleg az azonosító mondatokkal kapcsolatban, mivel ez minden mondattani koncepció kulcskérdése.

ELEKFI szerint a nyelvi (nyelvtani) elemzés eszközei közül az első: „Alak és jelentés szerint közvetlenül felismerhető szófaj sajátságok.” (62) Vizsgálatait a következő példákon végzi: a) *A madár száll.* — b) *Ő utazik.* — c) *A holló fekete.* — d) *Ő becsületes.* — e) *Utazni jó.* — f) *Ez három.* — g) *Az alma gyümölcs.* — h) *Ez a gyümölcs alma.* — i) *Fischer a bajnok.* — j) *A csend a halál.* Problémát az első szempont alapján történő elemzésnél nem talál a szerző az a)–f) mondatokban, a szófajoknak „rákérdezéssel” eldöntött különbsége eleve meghatározza a predikatív viszony irányát. „De teljesen használhatatlan ez az elemzési mód a g)–j) esetekben, ahol mindkét tag az alany kérdésére felel.” (63) Tehát a szófaji elemzés a két főnevet

(*Az alma gyümölcs, Ez a gyümölcs alma*) tartalmazó minősítő és a két főnevet (*Fischer a bajnok, A csend a halál*) tartalmazó azonosító szerkezetű mondat mondattani viszonyainak értelmezésében egyaránt csődöt mond!

A nyelvtani elemzés második módja: „...a szerkezet tartalmi (jelentésbeli) elemzése” alapján ELEKFI szerint az i)—j) példák csak így transzformálhatók: *A Fischer neuü sakkozó a bajnoki győzelmet érte el, A csend a halált jelenti*. Figyelemre méltó, hogy ebben az esetben a formális-jelentéses elemzés értelme: átalakítani a predikatív viszonyt alkotó szerkezetet úgy, hogy az eredmény (ELEKFI szerint): „...az egyik (tag) mindenképpen alany alakú marad, a másik átalakítható tárgygyá, határozóvá, vagy pedig képzéssel igévé, melléknévvé.” (63) Szerintem (*mivel alany alakú szó nincs, hanem csak nominatívuszi alakú, s mivel a tárgy és a határozó szintaktikai, az ige és a melléknév szó(faj)tani fogalmak*): az egyik mindenképpen megmarad 0 raggal, nominatívuszi formában, önálló szóként vagy szintagma-alaptagként alanynak, a másik pedig átalakul valamilyen raggal ellátott determinánsává az állítmányi szerepű szintagmának. Azonban a két szerkezetet átalakíthatjuk így is: *A bajnok a Fischer névre hallgat (Fischernek neveztetik), A halál a csendet jelenti* — ami annak a jele, hogy ez az eljárás a valóban azonosító szerkezetek elemzésében szintén használhatatlan!

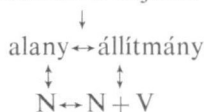
A nyelvtani elemzés harmadik szempontja: „...a szerkezeti átalakítás úgy, hogy a predikatív szószerkezet két eleme és a köztük levő viszony tartalma megmaradjon.” (63) Ebben az értelemben ELEKFI szerint a következő változatok vannak: *Fischert a bajnoknak tudom, A csendet a halálnak érzi*. Szerintem itt a formális-jelentéses elemzés értelme: átalakítani a predikatív viszonyt alkotó szerkezet mindkét tagját úgy, hogy az „eredetileg” alanyi szerepű nominatívuszi névszó tárgyi, az „eredetileg” állítmányi szerepű nominatívuszi névszó állandó határozói determináns legyen a lát, néz, tud, érez stb. (?) igékkel mint alaptagokkal alkotott — valamely másik mondat! — állítmányi szerepű szintagmájában. Azonban ezek a változatok is vannak: *A bajnokot Fischernek látom (nézem), A halált a csendnek érzi*. Pl. tudom, hogy valaki megnyerte az amerikai sakkbajnokságot, de nem tudom, hogy ki, látom, hogy a bajnoki emelvényen áll valaki, de ilyen messziről nem tudom eldönteni, hogy kinek nézzem, ki az: Fischer, Reshevsky, Byrne — avagy más? A második mondat értelmezése — az éppen adott valóság helyzetben! — hasonló módon lehetséges.

3. Végső következtetés: a nyelvtani elemzés (ELEKFI által értelmezett) három fő szempontja alapján azonosító mondatok vizsgálata nem lehetséges. Körülbelül ugyanezt próbáltam bizonyítani két cikkemben (ASzeg 1964, 1965) a logikai-szemantikai szempont (szűkebb körű, tágabb körű fogalom) mechanikus, egyoldalú alkalmazásával kapcsolatban. Úgy látszik, nemcsak a predikatív szerkezet tagjainak egyedi jelentésanalízise, hanem a szerkezet transzformációi sem alkalmasak arra, hogy segítségükkel — azonosító mondatban — a jelentéstől a mondattani funkcióig eljussunk. Felfogásom szerint — amelyet ELEKFI csupán abból a szempontból értékel, mennyiben hasonlít más szerzőkéhez (i. h. 73) — ez természetesen, hiszen ahhoz, hogy azonosító szerkezeteket vizsgálhassunk, először el kell döntenünk annak a konkrét mondatnak a külső valósága (beszédhelyzet, szövegösszefüggés) alapján, amelyből a szerkezetet elvontuk: azonosító vagy minősítő mondat-e, azután pedig a külső és a belső valóság (szavak, szószerkezetek) ismeretében meg kell állapítanunk az alany-állítmányi viszonyítás (valamiről valamit állítok) irányát.

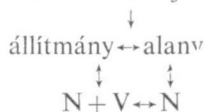
Ilyen értelemben a „Fischer a bajnok” szerkezet lehet *minősítő* is — ha a „Fischer a bajnok” mondat, amelyből a szerkezetet elvontuk, *minősítő*,s így a „Hányadik Fischer?” kérdő mondatra adott válaszmondatban („Fischer a bajnok”) és a „Ki a bajnok?” kérdő mondatra adott válaszmondatban („Fischer a bajnok”) egyaránt a „Fischer” az alany, és az „a bajnok” az állítmány. De lehet a „Fischer a bajnok” szerkezet *azonosító* is — ha a „Fischer a bajnok” mondat (amelyből a szerkezetet elvontuk) két tagja egyaránt valóságos, egyedi dolgot (személyt) jelöl. Ezt az adott mondat külső valóságából tudhatjuk meg a fentebb vázolt módon. Ugyancsak a beszédhelyzetből és a szövegösszefüggésből tudhatjuk meg azt is, hogy az aktuális mondatban mi az alany és az állítmány. Ha a „Ki (melyik) Fischer? kérdő mondatra adott válaszmondat: „Fischer a bajnok”, akkor ebben a mondatban a „Fischer” az alany, és az „a bajnok” az állítmány, ha pedig a „Ki (melyik) a bajnok?” kérdő mondatra adott válaszmondat: „Fischer a bajnok”, akkor ebben a másik mondatban az „a bajnok” az alany, és a „Fischer” az állítmány. Két azonosító mondat van tehát, amelyből két szerkezet vonható el a különös (az adott mondatban megvalósuló) alany-állítmányi mondatfunkciónak, a „valamiről valamit állítok” funkciójának általános alapjaként. *Ez a két szerkezet éppúgy különbözik egymástól a jelentés, mint a két mondat a mondatfunkciók tekintetében!*

Ábrázolva:

1. Fischer a bajnok.

Fischer a bajnok.

A szimbólumok (N = nominatívuszi névszó, V = személyragos ige, zérus fokon) a mondat szintaktikai (jelentés) struktúráját jelzik. Nyelvtanainkban ezt predikatív szó szerkezetnek szokás nevezni, ami azonban megtévesztő lehet, mert predikatív viszonyon alany-állítmányi funkciót értünk. (Vö. KLEMM, A mondatban mivolta, MNy. LII. 406).

4. Van tehát a mondatnak jelentése, ez a jelentés azonban nem a mondaton kívül létezik, hanem a mondaton belül, az alany-állítmányi viszonytal egységben. Nyilvánvaló ezért, hogy valamely mondat jelentését csak magából a mondatból fejthetjük meg, éppen ennek az egységnek a megbontása, analízise útján.

Azonban ELEKFI — mint láthattuk — különböző mondatszerkezeteket vet egybe, hasonlít össze, tekint párhuzamosoknak azon az alapon, hogy azok a mondatok, amelyekben a szerkezetek előfordulnak, nagyjából ugyanazt a tudattartalmat, gondolatot fejezik ki. Tévedés azonban a gondolatot a mondat jelentésének tekinteni, mert *a mondat nem tartalmazza, hanem kifejezi a gondolatot*. Ugyanazt a gondolatot közölhetjük pl. ezzel a két mondattal: *A csend a halál — A csend a halált jelenti* — de a két mondatból elvonható különböző szintagmák különböző jelentésűek! Az elsőben két nominatívuszi főnév (és az egyikhez tartozó, zérus fokon levő személyragos létige), a másodikban egy nominatívuszi főnév és egy -t ragos determinánsú, személyragos igei alaptagú szintagma predikatív

viszonyában fejeződik ki a szintaktikai (szerkezeti) jelentés. A mondat jelentése tehát a gondolat kifejezésének a tartalma, a mondat alany-állítmányi viszonya pedig a gondolat kifejezésének a formája. *A mondat szerkezetét alkotó predikatív szintagma a gondolat kifejezésének az eszköze, a „valamit valamiről állítok” predikatív funkciós viszony pedig a gondolat kifejezésének a módja.*

Ezen „általános nyelvészeti” megfontolások alapján tartom én természetesnek, hogy ELEKFI, vizsgálati módszerét a mondathangsúly és az *-e* kérdőszócska szempontjával tovább kombinálva sem mutat ki egyértelműen alanyt és állítmányt azonosító mondatokból. Ennek a ténynek — szerintem — szakmai-szemléleti oka van: sem ELEKFI, sem az általa tanulmányozott nézetek szerzői nem látnak elvi különbséget gondolatközlő mondat és szerkezet között.

Ennek a szintaktikai szemléletnek jellemzője a mondat *parole* jellegének, „szubjektív” mivoltának szándékos vagy öntudatlan figyelmen kívül hagyása. Ha a módszer ilyen értelmű objektivitása a nyelveírás elvi megalapozottságából következik, akkor ez nyilván azért van így, mert a nyelvi jel *parole* jellegén (többnyire F. SAUSSURE zseniális ötletének, a *langue-parole* kettősségnek felületes értelmezése nyomán!) valamiféle esetleges-egyéni, a nyelvész számára megközelíthetetlen, lényegtelen sajátosságokat szokás érteni, s az ilyenek vizsgálatát a *parole* nyelvészeti körébe utalni (pl. a prepalatális *š* postalveoláris ejtése a hangtan, az absztrakt idiómák alkalmi, stilisztikai értékű használata — pl. „dugába dől” → „saját dugájába dől” — a szintakszis területén). Ha azonban a nyelvi törvényszerűségeket a konkrét mondatok lényegének tekintjük, és ezeket megfogalmazni csak a valóságos, az éppen funkcionáló nyelvi jelek elemzése útján vagyunk képesek, akkor nyilvánvaló, hogy *parole* tényként kell értékelnünk minden olyan megvalósulás-mozzanatot, „esetlegességet”, amely valamilyen törvényszerű-lényeg realizálódásának tekinthető. Így a *parole* úgy mutatkozik meg, mint a *langue* társadalmi-egyedi oldala, a *langue* úgy mutatkozik meg, mint a *parole* társadalmi-lényegi oldala, a kettőnek az egysége pedig a különös-általános szintéziseként a valóságos mondatban szemlélhető.

Ebből pedig az következik, hogy minden deduktív mondatvizsgálat eleve sikertelenségre van ítélve, mert a már megtalált (?) társadalmi-lényeghez utólag, valóban szubjektív reflexiók segítségével próbálja megkeresni a társadalmi-egyedi sajátosságokat, a konkrét nyelvi viselkedésformákat. A nyelvi jelek azonban másképpen viselkednek a nyelvész íróasztalán, mint „saját” közegükben, a nyelvi valóságban. A nyelv valóságában, a mondatban a nyelvi jelek formális-tartalmi (jelentéstani) sajátosságai és az alany-állítmányi (mondattani) funkciók pillanatnyi harmóniában tételezik fel egymást. A predikatív szintagma jelentése tehát közvetlenül függ az éppen abban a mondatban adott irányú predikatív funkciós viszonytól — ezt a jelentést meghatározni más, „hasonló” viselkedésű, de éppúgy saját mondatfunkcióitól függő predikatív szintagmákkal összevetésben: reménytelen vállalkozásnak látszik. Megoldásként kínálkozik viszont továbbra is a mondatnak — kiváltképpen az azonosító mondatnak — mint a jelentés és mondatfunkció egységének az elemzése.

SPRACHLICHES VERHALTEN — GRAMMATISCHE BEDEUTUNG

Von

F. BODNÁR

Der Verfasser kritisiert eine, neuerdings in der ungarischen Fachliteratur ziemlich verbreitete Methode der syntaktischen Analyse der Satzstruktur, wonach die aus wesensverschiedenen Sätzen abstrahierten Strukturen vergleichbar seien, ohne Rücksicht auf das Subjekt und Prädikat eines gegebenen Satzes. Auf Grund seiner Konzeption weist der Verfasser nach, dass die Bedeutung einer Satzstruktur und die syntaktischen Gesetzmässigkeiten ihres „Verhaltens“ in allen individuellen Sätzen — in einer Einheit mit der Beziehung zwischen Subjekt und Prädikat entstehen. Diese Auffassung begründet sich auf die folgende These der allgemeinen Sprachwissenschaft: ein Satz ist nicht identisch mit seiner eigenen Struktur.